

K VÝVINU POJMOV A GENETICKEJ VÄZBE MEDZI NIMI

Pavel CMOREJ

V tomto príspevku sa sústredím na niektoré otázky Černíkovho chápania vývinu pojmov, ktoré predložil a rozvinul vo svojom dialógu [4]. Predmetom Černíkovho dialógu bolo podstatne viac problémov, ale ostatných sa dotknem iba okrajovo alebo ich jednoducho obídem.¹ Najprv sa pokúsim stručne zrekonštruovať jeho predstavu o vývine pojmov, potom ju rozoberiem a poukážem na ťažkosti, ktorým sa podľa môjho názoru nevyhla. Černíkov náčrt vývinu pojmov - prvý pokus o jeho bližšie určenie na strane stúpcov vývinovej teórie - je dobrým podkladom pre vecnejšiu a uzemnenejšiu analýzu ústredného problému našej diskusie, ktorý treba osobitne oceniť.

1. **Jeden z možných priebehov vývinu pojmu.** Vývin pojmu je podľa V. Černíka proces, v ktorom sa "rozširuje a prehĺbuje" "jeho objektívny (predmetom podmienený) obsah" ([4], 65). Keď V. Černík hovorí "o vývine pojmu, [má] na mysli vývin pojmu ako znalosti predmetu" ([4], 65), čo zdôraznil aj uvedenou kurzívou. Keďže znalosť predmetu odlišuje od poznatku o predmete (teda od pravdivého a overeného súdu), budem predpokladať, že znalosť nie je súd a že do pojmu sa premietne v podobe súdovej formy, ktorej v jazyku zodpovedá výroková forma, teda forma výroku obsahujúca voľné premenné.² So zreteľom na isté nejasnosti³ späté s Černíkovým chápaním predmetu predikátových pojmov svoju pozornosť obmedzim najmä na individuové pojmy, pri ktorých za predmet možno pokladať individuum, ktoré pojmu zodpovedá v skutočnom svete v prítomnom okamihu.⁴ Napríklad predmetom pojmu Predseda slovenskej vlády je teraz V. Mečiar. Aby som sa vyhol istým problémom, sústredím sa najmä na pojmy, ktorých predmet sa nemení tak často ako predseda slovenskej vlády za ostatných päť rokov.

Naznačený spôsob rozširovania a prehľbovania obsahu pojmu objasním najprv príkladom. Predpokladajme, že na začiatku vývinu bol pojem, ktorého obsah možno vyjadriť výrazom "Najjasnejšie nebeské teleso na večernom nebi" alebo logicky priezračnejším výrazom "To (jediné individuum) x , pre ktoré platí, že x je najjasnejšie nebeské teleso na večernom nebi".⁵ Tento pojem budem označovať aj skratkou P_1 . Vieme, že predmetom pojmu P_1 je Venuša. Povedzme, že neskôr niekto zistil, že Venuša je planéta. Tento poznatok sa premietne do pojmu P_1 v podobe formy: x je planéta. Tým z P_1 získame pojem To x , pre ktoré platí, že x je najjasnejšie nebeské teleso na večernom nebi a x je planéta (ďalej len P_2). Po objave, že Venuša je aj najjasnejšie nebeské teleso na rannom nebi, z pojmu P_2 dostaneme pojem To x , pre ktoré platí, že x je najjasnejšie nebeské teleso na večernom nebi a x je planéta a x je najjasnejšie nebeské teleso na rannom nebi (= P_3).⁶

Predpokladajme, že súběžne s novými poznatkami k uvedeným pojmom pribudli ďalšie a že pojem P_1 v naznačenom vývinovom rade predstave pojem

(P_i) To x , pre ktoré platí, že $\varphi(x)$,

kde $\varphi(x)$ je forma obsahujúca konjunktívne spojené formy - s jednou voľnou premennou x - získaných poznatkov o Venuši. V P_1 to nie je konjunkcia, ale aj táto forma by sa dala rozobrať na jednoduchšie, konjunktívne spojené formy, od čoho môžeme v danom kontexte abstrahovať. Navyše budem predpokladať, že pojem P_1 sa používa v časovom intervale t_1 a že vyvíjajúci sa pojem sa v tomto čase nemení. Prechod od P_1 k pojmu P_{i+1} sa uskutočňuje konjunktívnym pripojením formy $F(x)$ k forme $\varphi(x)$. To znamená, že P_{i+1} je pojem

(P_{i+1}) To x , pre ktoré platí, že $\varphi(x)$ a $F(x)$,

kde $F(x)$ je forma novozískaného poznatku o Venuši. Vývin pojmu prebieha v diskretných skokoch od pojmu P_1 k pojmu P_{i+1} . Predpokladajme, že na konci tohto vývinového radu je pojem P_n , v ktorom sú obsiahnuté všetky formy - s jednou voľnou premennou x - postupne nadobúdaných poznatkov o Venuši. Mohli by sme tiež povedať, že P_n je pojem, v ktorom sú uložené všetky znalosti o Venuši získané v období $t_1 - t_n$ (za predpokladu, že znalosti sú isté formy poznatkov alebo sa v podobe týchto foriem ukladajú do vyvíjajúceho sa pojmu).

Uvedeným náčrtom vývinu istého pojmu naznačujem iba jednu z možností, ktoré by mohol navrhnuť stúpenec vývinovej teórie pojmov zastávajúci názor, že "vývin pojmu" je "vývin pojmu ako znalosti predmetu" ([4], 65). Domnievam sa však, že ak pojem sa vyvíja obohacovaním svojho obsahu o nové znalosti svojho predmetu, explikácia vývinu ako postupného konjunktívneho rozširovania tohto obsahu je najprirodzenejšia. Napokon, ak niekto zastáva iný názor, mohol ho v našej diskusii už dávno predložiť. Pokiaľ viem, okrem V. Černíka nik z ostatných diskutujúcich nekonkretizoval svoju predstavu o vývine pojmov.

2. Vývin bez vyvíjajúceho sa pojmu. Jedna z prvých otázok, ktoré sa natiskajú pri úvahách o vyvíjajúcich sa pojmoch, znie takto: v akom vzťahu je vyvíjajúci sa pojem P k pojmom P_1, P_2, \dots, P_n ? Je to pojem, ktorý sa a) od každého z týchto pojmov líši alebo pojem, ktorý b) je v čase t_1 totožný s pojmom P_1 , v čase t_2 totožný s pojmom P_2, \dots a v čase t_n totožný s pojmom P_n a *s ničím iným*? Pod pojmi P_1, P_2, \dots, P_n tu nerozumiem iba pojmy zavedené v predchádzajúcej časti (predmetom ktorých je planéta Venuša), ale ľubovoľné pojmy v podobnom vzájomnom vzťahu.

V prípade kladnej odpovede na podotázku a) sa vynárajú dve ďalšie: ak sa vyvíjajúci pojem P od každého P_i líši, i) aký je jeho konkrétny obsah a stavba, ii) čo nás oprávňuje tvrdiť, že P sa vyvíja prekonávaním štádií P_1, P_2, \dots, P_n , keď nesplýva so žiadnou zo svojich vývinových podôb P_i ?

V prípade kladnej odpovede na podotázku b) si treba uvedomiť, že namiesto vyvíjajúceho sa pojmu P máme k dispozícii iba rad stabilných, po sebe nasledujúcich a navzájom odlišných pojmov P_1, P_2, \dots, P_n , pričom v čase t_1 popri pojme P_1 zvyčajne

jestvujú aj predchádzajúce pojmy P_1, P_2, \dots, P_{i-1} (ak sa niektoré z týchto pojmov náhodou už nepoužívajú, dajú sa spravidla zrekonštruovať). Postulovaním vyvíjajúceho sa pojmu P , ktorý je v čase t_1 totožný s pojmom P_1 a v inom čase t_2 s pojmom P_2 , sa zaoberáme do zbytočných ťažkostí a neprekonateľných antinómií. Jeden a ten istý pojem P nemôže byť totiž totožný s dvoma rôznymi pojmami P_1, P_2 . To neznamená, že musíme zavrhnúť aj myšlienku vývinu pojmového aparátu ako celku a že nemôžeme vyčleniť a sledovať postupnosti typu P_1, P_2, \dots, P_n , zložené z pojmov, ktoré spájajú rozmanité príbuznosti, "genetické väzby" a časová následnosť.

Nemôžem súhlasiť s tvrdením V. Černíka, že "pokusy o vyjadrenie vývinu/vývoja objektu a jeho poznania v nevyvíjajúcich sa pojmoch (pojmoch predmetu) by viedli k hypertrofii geneticky nepreviazaných, vzájomne nesúmerateľných pojmov" ([4], 70). Domnievam sa, že ich môžeme "geneticky previazať" rovnako dobre ako panovníkov toho istého rodu alebo príbuzných utvárajúcich jednu vývinovú líniu P_1, P_2, \dots, P_n (v ktorej P_i je rodičom P_{i+1}). Veď ani členov tejto línie nespája nejaký panovník či príbuzný P odlišný od jednotlivých P_i , ani osoba, ktorá v čase t_1 splyva s P_1 a v čase t_2 s P_2 . Na opis vývinu či vývoja jedného objektu môžeme použiť celú sústavu stabilných pojmov, medzi ktorými jestvujú rozličné logické a významové väzby dané povahou zmien vyvíjajúceho sa objektu. Podľa môjho názoru sa pritom nielen môžeme, ale so zreteľom na vážne logické problémy - najmä antinómie - aj musíme zaoberať bez vyvíjajúcich sa pojmov. Ak tieto pojmy naozaj jestvujú, mali by sa vyskytovať v aparáte každej vedy, ktorá sa zaoberá vývinom nejakých organizmov alebo iných útvarov. V tejto súvislosti sa priam vnucuje otázka, ktoré pojmy disciplín skúmajúcich vývin bunky, ľudského embrya či človeka po jeho narodení alebo vývin jednotlivých rastlín a živočíchov sa vyvíjajú, ba dokonca musia vyvíjať, aby sme mohli postihnúť vývin ich predmetu? Prítom nestačí uviesť príslušné pojmy, ale navyše treba ukázať, aké fázy vývinu prekonávajú a akú konkrétnu podobu - obsah a štruktúru - nadobúdajú v tom-ktorom štádiu.

Vráťme sa zo všeobecnej roviny uvažovania k postupnosti pojmov zavedených v I. časti, ktorých predmetom je Venuša. Ktorý konkrétny pojem sa vyvíja v tomto prípade?

1) Ak ide o *pojmem*, ktorý sa od každého P_i líši, treba určiť jeho stavbu a obsah, pretože útvar bez obsahu a určitej štruktúry (vrátane celkom jednoduchej) nemožno pokladať za pojem. Lenže akonáhle špecifikujeme jeho stavbu, sotva budeme môcť tvrdiť, že sa vyvíja prekonávaním štádií P_1, P_2, \dots, P_n , pretože v tomto prípade by to mal byť pojem, ktorý sa líši od každého P_i . Navyše určením jeho obsahu a stavby nadobudne stabilnú podobu pojmu, ktorý sa nevyvíja. V tejto súvislosti si treba položiť otázku, ktorý *konkrétny* pojem odlišný od každého P_i by mohol byť vyvíjajúcim sa pojmom P a potom skúmať, či tento pojem by sa naozaj mohol vyvíjať prekonávaním štádií P_1, P_2, \dots, P_n . Ktorý z pojmov, majúcich za predmet Venušu, je vyvíjajúci sa pojem P odlišný od pojmov P_1, P_2, \dots, P_n ? Bez určitej odpovede na túto otázku nemožno o vývine *pojmu* ako znalosti o Venuši vôbec hovoriť.

2) Azda rozumnejšie bude predpokladať, že vyvíjajúci sa *pojmem* P *meni svoju stavbu i obsah*, a to tak, že v čase t_1 splyva s pojmom P_1 a v inom čase t_2 s pojmom P_2 .

Ale ktorý z pojmov, ktorých predmetom je Venuša, môže byť totožný raz s jedným a inokedy zasa s iným pojmom? Ako taký pojem vyzerá? Ak ho nemožno špecifikovať, ak okrem stabilných pojmov P_1, P_2, \dots, P_n niet od nich odlišného pojmu P , ktorý by sa menil a vyvíjal, tak treba priznať, že nám chýba to najdôležitejšie - vyvíjajúci sa pojem. V takom prípade existuje iba rad po sebe nasledujúcich, nemeniacich sa pojmov, ktoré spája jednak skutočnosť, že všetky majú ten istý predmet (Venušu), jednak to, že vo vývine poznania nasledovali náhodou po sebe (v inom svete by táto postupnosť mohla vyzeráť inak). Lenže potom treba pripustiť, že vyvíjajúci sa pojem P je čírou fikciou, ktorej by sme sa mali zriecť, lebo je nepolapiteľná, nič nevysvetľuje a navyše ohrozuje konzistentnosť teórie pojmov i vývinovej teórie poznania.

V našom príklade s pojmi, ktorých predmetom je Venuša, vyvíjajúcim sa pojmom P by najskôr mohol byť pojem, ktorý vyjadrujeme slovom "Venuša". Na začiatku vývinu by to bol jednoduchý pojem P_0 , ktorý v čase t_1 nadobudne podobu pojmu P_1 , potom podobu pojmu P_2 atď. Súbežne s tým by sa menil význam výrazu "Venuša": v čase t_1 by tento výraz vyjadroval pojem To x , pre ktoré platí, že x je najjasnejšie nebeské teleso na večernom nebi, v čase t_2 pojem - To x , pre ktoré platí, že x je najjasnejšie nebeské teleso na večernom nebi a x je planéta atď. Od podružného problému, či aj v jednoduchom pojme P_0 je uložená nejaká znalosť o Venuši a ako by sa táto znalosť dala artikulovať, môžeme v danom kontexte abstrahovať. Predpokladajme však, že vyvíjajúcim sa pojmom je pojem Venuša, ktorý je v čase t_i totožný s pojmom P_i ($0 \leq i \leq n$). Hoci pojem Venuša je istý čas totožný s pojmom P_1 , potom s pojmom P_2, \dots a napokon s pojmom P_n , od každého z nich sa líši tým, že sa mení, vyvíja, lebo počas svojho vývinu nadobúda rozmanité podoby, čo neplatí ani o jednom zo stabilných pojmov P_0, P_1, \dots, P_n . Teda hoci pre každé P_i platí, že $P = P_i$, ani pre jedno P_i neplatí atemporálna rovnosť $P = P_i$, inak povedané, P nie je totožný so žiadnym pojmom P_i (je s ním identický iba v čase t_i). Môže sa však pojem Venuša vyvíjať uvedeným spôsobom?

Lahko možno ukázať, že naznačené chápanie vývinu pojmov vedie k antinómiám. Pretože antinómiami som sa už zaoberal,⁸ sústredím sa radšej na iný neprijateľný dôsledok tohto chápania. Keby sa pojem Venuša vyvíjal uvedeným 2. spôsobom, každý poznatok o Venuši by sa stal analyticky pravdivým súdom a každý výrok vyjadrujúci tento poznatok - analyticky pravdivým výrokom. Všimnime si tento dôsledok dôkladnejšie. V čase t_1 sa o Venuši vie iba toľko, že je najjasnejším nebeským telesom na večernom nebi. Výraz "Venuša" v tomto období vyjadruje pojem To x , pre ktoré platí, že x je najjasnejšie nebeské teleso na večernom nebi. Tento pojem je aj významom výrazu "Venuša", takže výrok

(V₁) Venuša je najjasnejšie nebeské teleso na večernom nebi

znamená v čase t_1 to isté ako výrok

(V₂) To x , pre ktoré platí, že x je najjasnejšie nebeské teleso na večernom nebi,

je najjasnejšie nebeské teleso na večernom nebi.

Keď výraz "Venuša" vyjadruje pojem P_0 , teda svoj bežný význam, výrok V_1 vyjadruje súd, ktorý je nepochybne *empiricky* pravdivý. Keď sa však z pojmu P_0 vyvinie pojem P_1 , význam výroku V_1 sa radikálne zmení na analyticky pravdivý súd vyjadrený výrokom V_2 . To znamená, že empirický poznatok zachytený výrokom V_1 , v ktorom "Venuša" vyjadruje pojem P_0 , sa zmení na analyticky pravdivý súd, ktorý je významom výroku V_2 . Táto zmena je výsledkom začlenená súdovej formy (tohto poznatku)

x je najjasnejšie nebeské teleso na večernom nebi

do vyvíjajúceho sa pojmu Venuša, začlenená, po ktorom sa pojem P_0 zmení na pojem P_1 . V čase t_1 je pojem Venuša totožný s pojmom To x , pre ktoré platí $\varphi(x)$, kde $\varphi(x)$ je konjunkcia foriem $F_1(x), F_2(x), \dots, F_n(x)$ všetkých poznatkov o Venuši získaných v predchádzajúcich obdobiach. So zreteľom na tento obsah pojmu Venuša v čase t_1 je každý poznatok tvaru $F_i(\text{Venuša})$ analyticky pravdivý v t_1 . Ide totiž o poznatok, že

$F_i(\text{to } x, \text{ pre ktoré platí, že } F_1(x) \text{ a } \dots \text{ a } F_i(x) \text{ a } \dots \text{ a } F_n(x)),$

ktorý by sme mohli intuitívnejšie formulovať aj takto:

To x , pre ktoré platí, že $F_1(x)$ a \dots a $F_i(x)$ a \dots a $F_n(x)$ je F_i .

Napríklad poznatok, že Venuša je planéta, splyva so zreteľom na vývinové štádium pojmu Venuša v čase t_3 so súdom

To x , pre ktoré platí, že x je najjasnejšie nebeské teleso na večernom nebi a x je planéta a x je najjasnejšie nebeské teleso na rannom nebi, je planéta.⁹

To znamená, že ak pojem Venuša sa vyvíja obohacovaním svojho obsahu formami poznatkov o Venuši, každý poznatok empirického pôvodu sa vzápätí zmení na analyticky pravdivý súd a každý výrok, ktorým tento poznatok vyjadrujeme, na analyticky pravdivý výrok. Keby sa pojmy empirických vied vyvíjali týmto spôsobom, vedy by svoje *poznatky* vyjadrovali vo výrokoch, o pravdivosti ktorých by sa mohol každý študent presvedčiť analýzou ich významu. Majú však tvrdenia empirických disciplín tento charakter? Nepopieram, že istá časť empiricky nadobudnutého poznania predmetu sedimentuje v jeho pojme, vyjadrenom *odborným termínom*, ktorý denotuje tento predmet.¹⁰ Ide však iba o nepatrný zlomok našich znalostí, pričom je otázne, či nejestujú aj pojmy, v ktorých sa nijaké explicitne formulovateľné znalosti o predmete nevyskytujú (narážam na obsah jednoduchých pojmov, ktoré vyjadrujeme rigidnými designátormi). Napokon, prečo by sme mali všetky empirické poznatky

o predmete ukladať do jeho pojmu, keď na to máme súdy, resp. výroky, ktorými súdy vyjadrujeme.

V tejto súvislosti si zástanca koncepcie vývinu pojmu "ako znalosti predmetu" musí položiť nefahkú otázku, *do ktorého pojmu sa ukladajú znalosti o predmete, keď každý predmet má spravidla viacej pojmov*. Už v skromne rozvinutých konceptuálnych systémoch možno skoro každému predmetu, ktorý sa nachádza v oblasti skúmania týchto systémov, priradiť viacej pojmov, v mnohých prípadoch dokonca nekonečne veľa pojmov. Inak povedané, jestvuje viacej pojmov toho istého predmetu a vôbec nie je jasné, v ktorom z nich sa usadzujú znalosti o ňom. Napríklad do ktorého z pojmov Hlavné mesto Slovenska, Najväčšie mesto Slovenska, Najväčšie slovenské mesto na Dunaji, Mesto, v ktorom je sídlo prezidenta SR atď. sa premietajú nové znalosti o Bratislave? A do ktorého z nekonečného radu pojmov Párne prvočíslo, Najmenšie prvočíslo, ktoré je deliteľom čísla 4, Najmenšie prvočíslo, ktoré je deliteľom čísla 6 a pod. sa ukladajú nové znalosti o číslе 2?

Keď vyvíjajúci sa pojem Venuša nahradíme stabilným, vyhneme sa nielen antinómiám, ale aj nepríjemnému dôsledku o analytickosti empiricky získaných poznatkov: namiesto analyticky pravdivých súdov o Venuši budeme mať rad postupne získavaných empirických poznatkov, v ktorých sa bude vyskytovať jeden a ten istý pojem Venuše. V danej súvislosti nezáleží na tom, či tento pojem bude jednoduchý alebo zložený a aký bude jeho obsah a stavba - to závisí od nárokov a potrieb astronomickej disciplíny, ktorá pojem používa. Bude to však pojem, ktorý sa nemení, ktorý neabsorbujeme každú novú znalosť o Venuši do seba, ako to vyžaduje Černikova koncepcia vývinu pojmu "ako znalosti predmetu".¹⁰ Analytický charakter nadobudne iba nepatrná časť poznatkov empirického pôvodu uložená v podobe ich foriem do pojmu.

Keby sa pojem vyvíjal paralelne s rastom našich poznatkov o jeho predmete, pojmový aparát by sa nebadane menil každý deň, lebo niet dňa, v ktorom by sme sa nedozvedeli niečo nového o predmete niektorých pojmov. Zároveň s ním by sa menil aj jazyk, pretože by sa menili pojmy, ktoré jazykové výrazy vyjadrujú. V tejto súvislosti znovu upozorňujem na skutočnosť, že istá časť výrokov by mala nejaký čas empirický a neskôr - po získaní nových poznatkov o predmete pojmu - analytický charakter. Napríklad výrok V_1 je v čase t_0 - teda v období, v ktorom ešte nie je známe, že Venuša je najjasnejšie nebeské teleso na večernom nebi - empirický a vo všetkých nasledujúcich obdobiach analyticky pravdivý. Výrok "Venuša je najjasnejšie nebeské teleso na večernom i rannom nebi a je planétou" má empirický charakter dovtedy, kým *nezistíme*, že je pravdivý. Len čo totiž overíme jeho pravdivosť, nová znalosť o Venuši sa v podobe formy " x je najjasnejšie nebeské teleso na večernom i rannom nebi a x je planéta" premietne do pojmu Venuša, čiže do významu výrazu "Venuša", a uvedený výrok nadobudne analytický charakter. Po istom zovšeobecnení tohto výsledku pridáme k ťažko akceptovateľnému záveru, že výroky, ktorými vyjadrujeme empirickou cestou získané *poznatky*, sú analyticky pravdivé.

3. **Genetická väzba medzi pojmi.** V poslednej štvrtine svojho dialógu V. Černík na konkrétnych príkladoch ukazuje, ako prebieha - podľa jeho názoru - vývin niektorých pojmov. Všetky pojmy, ktoré si všima, patria do pojmového arzenálu politickej ekonómie. Svoju pozornosť zameriava najmä na genetickú väzbu medzi pojmi, ktorá spája vyvíjajúce sa pojmy. Ak som mu dobre porozumel, (vnútorná) genetická väzba medzi pojmi spočíva v tom, že "konkrétny obsah menej vyvinutého pojmu sa ... stáva abstraktným obsahom (obsažnou formou) vyvinutejšieho pojmu" ([4], 69). Konkrétnejšiu podobu táto väzba nadobúda v jeho analýze pojmu hodnoty a nadhodnoty a v rozbere zameranom na skúmanie súvislosti medzi pojmi rôznych spôsobov výroby. Všimnime si povahu tejto väzby medzi pojmi otrokárskoho, feudálneho a kapitalistického spôsobu výroby, ktoré V. Černík analyzuje na s. 69 svojho dialógu [4].

V tejto analýze vystupujú tieto pojmy:

F - Spôsob zjednotenia ľudí a výrobných prostriedkov,

P - Spôsob výroby (pojem definovaný pomocou F),

G - Spôsob zjednotenia otrokov a výrobných prostriedkov,

H - Spôsob zjednotenia nevoľníkov a výrobných prostriedkov,

I - Spôsob zjednotenia námedzných robotníkov a výrobných prostriedkov,

P_1 - Otrokársky spôsob výroby (konjunkcia vlastností F, G),

P_2 - Feudálny spôsob výroby (konjunkcia vlastností F, H),

P_3 - Kapitalistický spôsob výroby (konjunkcia vlastností F, I).

Z charakteristiky pojmov $P_1 - P_3$ uvedenej v zátvorkách súdim, že tieto pojmy predstavujú vlastnosti. Nie som si istý, akým entitám sa pripisujú (spôsobom?), ale to nie je v danej súvislosti dôležité. Za predpokladu, že oborom premennosti premennej x je množina týchto entít, môžeme Černíkov rozbor pojmov $P_1 - P_3$ rozviesť takto:

$P_1 - (\lambda x)(F(x) \text{ a } G(x)),$

$P_2 - (\lambda x)(F(x) \text{ a } H(x)),$

$P_3 - (\lambda x)(F(x) \text{ a } I(x))$

(logický zápis na pravej strane pomlčky možno čítať ako "vlastnosť tých x , pre ktoré platí, že $F(x)$ a ..."). O uvedených pojmoch V. Černík píše: "V pojme P sa vyčleňuje abstraktný obsah, ktorý je identický vo všetkých pojmoch P_1, P_2 i P_3 . V pojmoch P_1, P_2 a P_3 sa vyjadri vzostupná vývojová orientácia spôsobov spoločenskej výroby. Medzi pojmi P a P_1, P_2, P_3 je vzťah abstraktného a konkrétneho a tento vzťah zahŕňa tak moment identity (ako F sú identické), ako aj moment rôznosti (G, H a I sú rôzne). Vo vzájomnej väzbe týchto pojmov sa môže zachytiť historický vývoj spôsobov spoločenskej výroby." ([4], 69).

Nie je mi celkom jasné, aké miesto zaujíma v pojmoch $P_1 - P_3$ pojem P, budem však predpokladať, že je zahrnutý do pojmu F (jestvuje aj iná možnosť - za obor premennej x zvolit' množinu spôsobov výroby). V. Černík sa pritom nezmiňuje o tom, ktorý z uvedených pojmov sa vlastne vyvíja; zmienka o tom chýba aj v rozbere pojmov Hodnota a Nadhodnota. Najnádejším kandidátom je pojem P,

ktorý je ako abstraktný obsah zložkou každého z pojmov P_1, P_2, P_3 . Lenže pojem P je evidentne odlišný od každého P_i , z čoho vyplýva, že tieto pojmy nepredstavujú vývinové štádia pojmu P . Teda hoci Černíkova analýza ekonomických pojmov a genetickej väzby medzi nimi má byť ilustráciou hlavnej tézy vývinovej teórie pojmov - že pojmy sa vyvíjajú - v uvádzaných príkladoch chýba to najdôležitejšie: vyvíjajúci sa pojem.

Teraz sa pokúsím ukázať, že naznačené geneticke väzby medzi pojmi uvedeného príkladu nie sú postačujúcim dôvodom pre prijatie vývinovej koncepcie pojmov. Ide napospol o väzby, ktoré možno akceptovať bez priznania akéhokoľvek oprávnenia téze, že pojmy sa vyvíjajú. Podobné logické väzby totiž existujú medzi pojmi mnohých pojmových súborov, ktorých pojmy nemajú s vývinom, zmenou či pohybom nič spoločné. Uvediem dva príklady súborov, z ktorých bude zrejmé, že podobne možno skonštruovať nespočetne mnoho iných pojmových súborov s obdobnými väzbami medzi ich prvkami.

Príklad 1. Nech P je pojem Človek, F - Filozof, G - Obyvateľ Bratislavy, H - Obyvateľ Prešova a I - Obyvateľ Trnavy. Potom P_1 je pojem - Filozof, ktorý je obyvateľom Bratislavy, P_2 - Filozof, ktorý je obyvateľom Prešova, P_3 - Filozof, ktorý je obyvateľom Trnavy. Podrobnejší logický záznam posledného pojmu by mohol vyzerať napr. takto: $(\lambda x)(F(x) \text{ a } Ot(x))$ ("F" a "Ot" sú predikáty "byť filozofom" a "byť obyvateľom Trnavy"). Pojem Človek možno pokladať za abstraktný obsah zahrnutý do pojmu F a identický vo všetkých pojmoch P_1, P_2, P_3 (takou zložkou je, pravdaže, aj pojem F). Nie je to jediný abstraktný obsah, ktorý sa dá vyčleniť v pojme F , je nim napr. aj pojem Muž.

Príklad 2. Predpokladajme, že P je pojem Človek, F - Slovák, G - Lekár, H - Mäsiar a I - Krajčír. Pojmom P_1, P_2, P_3 potom zodpovedajú tieto pojmy: Slovák, ktorý je lekár, Slovák, ktorý je mäsiar, Slovák, ktorý je krajčír. Abstraktným obsahom týchto pojmov nie je len pojem Človek, ale aj pojem Slovan, Stredoeurópan a pod. Abstraktný obsah Človek by sme mohli zdôrazniť vyjadrením týchto pojmov v jazyku s premennými, ktorých obor premennosti je množina ľudí. Pojem P_3 by vyjadroval napr. výraz $(\lambda x)(Sl(x) \text{ a } Kr(x))$ (vlastnosť prislúchajúca tým x , pre ktoré platí, že $Sl(x)$ a $Kr(x)$), pravda, za predpokladu, že "Sl" predstavuje predikát "byť Slovákom" a "Kr" predikát - "byť krajčírom".

Medzi pojmiami týchto príkladov existujú podobné väzby ako medzi Černíkovými pojmi P, P_1, P_2, P_3 . Nachádzame tu "moment identity" i "moment rôznosti". Moment totožnosti je v prvom prípade zahrnutý do pojmu Filozof (v ktorom je istým spôsobom obsiahnutý aj pojem Človek) a v druhom prípade - do pojmu Slovák. Moment rôznosti je v oboch prípadoch evidentný na prvý pohľad. Napriek tomu ani jeden z týchto pojmových súborov nezachytáva nijaký vývin. Logické a významové väzby spájajúce pojmy týchto súborov vôbec nemajú genetickej charakter. To znamená, že momentmi identity a rôznosti nie je genetickej väzba dostatočne určená. Môžu byť nanajvýš súčasťou nevyhnutnej podmienky, ktorú by mal spĺňať súbor pojmov zachytávajúci vývin nejakého objektu. (Bolo by však treba preskúmať, či je to naozaj tak!)

Charakteristika genetickej väzby založenej na uvedených momentoch totožnosti a identity je v každom prípade príliš široká. Táto väzba nesvedčí ani o tom, že pojmy sa vyvíjajú, - chýba vyvíjajúci sa pojem - ani o tom, že pojmy P_1 , P_2 , P_3 nasledovali vo vývine poznania v tomto poradí za sebou. Napríklad nie je vylúčené, že pojmy, ktoré uvádza V. Černík, vznikli až v období raného kapitalizmu a približne v tom istom období. Uvedená väzba nestačí ani na dôkaz vývinu pojmového aparátu ako celku, vývinu, ktorý som nikdy nepopieral.

Filozofický ústav SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava,
fax: 321 215, e-mail: postmast@fii.savba.sk

POZNÁMKY

¹ Na Černíkov dialóg som už reagoval článkom [3], v ktorom som sa zamerlal najmä na jeho chápanie znalosti predmetu a predmetu pojmu.

² V tomto prípade ide o formy s jednou voľnou premennou. Černíkovmu pojmu znalosti som v stati [3] venoval osobitný paragraf.

³ Upozornil som na ne v spomínanej stati [3].

⁴ Pozri [3], kde som sa predmetom pojmov zaoberal podrobnejšie.

⁵ Zvrat "to jediné x , pre ktoré platí, že" tu zastupuje operátor deskripcie (jota-operátor) spojený s premennou x . Pozri [2]. Slovo "je" vo výraze, v ktorom sa uvedený operátor vyskytuje, možno interpretovať ako identitu alebo ako výraz predikácie (naznačujúci, že sa tu bližšie neurčenému objektu x pripisuje vlastnosť byť najjasnejším nebeským telesom na večernom nebi). V danom kontexte nezáleží na tom, pre ktorú možnosť sa rozhodneme, a preto nechávam túto otázku otvorenú.

⁶ V jazyku bez premenných by sme tento pojem mohli vyjadriť menej kostrbatým výrazom "nebeské teleso, ktoré je najjasnejším objektom na večernom i rannom nebi a je planétou".

⁷ Pozri [1], 26-32.

⁸ Pozri [1], 29-31.

⁹ Tento súd možno vyjadriť aj takto: Objekt, ktorý je najjasnejším nebeským telesom na rannom i večernom nebi a zároveň planétou, je planéta.

¹⁰ Niekedy si poznanie predmetu vynúti, aby sa pôvodný pojem nahradil novým pojmom s iným obsahom, ktorý viacej vyhovuje nárokom a potrebám vedy v príslušnom štádiu jej vývinu, pričom sa na vyjadrenie nového pojmu zvyčajne použije starý termín (to je jedna z príčin vyvolávajúcich pojem, že pojmy sa vyvíjajú). Podobné zmeny sa však vo vývine poznania odohrávajú oveľa zriedkavejšie ako zmeny prebiehajúce vo sfére poznávania predmetu pojmu, ktoré sú pri mnohých predmetoch priam každodenným javom.

LITERATÚRA

- [1] CMOREJ, P. (ed.) (1992): **Logické a filozofické problémy vývinu pojmov**. Filozofický ústav SAV, Bratislava.
- [2] CMOREJ, P. (1995): Z logickej syntaxe a sémantiky (VII). *Organon F 2*, č. 3, 306 - 318
- [3] CMOREJ, P. (1995): Znalosť predmetu a jeho pojem. *Organon F 2*, č. 4, 406 - 416
- [4] ČERNÍK, V. (1995): Fiktívny dialóg s dvojníkom istého kritika. *Organon F 2*, č. 1, 59-70.
- [5] MATERNA, P. (1995): **Svět pojmu a logika**. Filosofia, Praha.